

«ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ԻՆՏԵՐՎԵՆՏԻԱ» ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՒՋԱՅԵԼ
ԼԵՄԿԻՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՈՒՄ

Բանալի բառեր – Ռաֆայել Լեմկին, Օսմանյան կայսրություն, հումանիտար ինտեր-վենցիա, քրիստոնյա ազգեր, եվրոպական տերություններ, միջամտություններ ի պաշտպանություն հայերի, 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրի դրույթներ

Գոյություն ունեն հումանիտար ինտերվենցիա հասկացության տարբեր սահմանումներ: Շատ հեղինակներ հավատարիմ են մնում ավանդական սահմանմանը, ըստ որի՝ հումանիտար ինտերվենցիան որևէ պետության կողմից հիմնարար իրավունքների ոտնահարումը և իր քաղաքացիների նկատմամբ հալածանքները կանխելուն միտված գործողություն է¹: Ընդունված է նաև Ջորջ Վաշինգտոնի անվան համալսարանի միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր, ՄԱԿ-ի միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի անդամ Շոն Մըրֆիի սահմանումը՝ մարդասիրական միջամտությունը որպես առանձին պետության, պետությունների խմբի կամ միջազգային կազմակերպության կողմից ուժի կամ դրա սպառնալիքի կիրառումն է, որը միտված է թիրախային համարվող երկրի քաղաքացիների պաշտպանությանը մարդու՝ միջազգայնորեն ճանաչված իրավունքների ոտնահարումներից²: Փաստենք, որ մարդու իրավունքների խախտումները կարող են ներառել նաև մարդկայնության դեմ ուղղված հանցագործությունները և ցեղասպանությունները: Կան նաև այլ սահմանումներ:

Մարդասիրական միջամտության վերաբերյալ տեսությունը անցել է զարգացման տարբեր փուլեր: XVII դարում հոլանդացի իրավաբան, պետական գործիչ և փիլիսոփա Հուգո Հրոցիոսը, ով, հիմնվելով բնական իրավունքի վրա, դրել է միջազգային իրավունքի հիմքերը, առաջին անգամ ներկայացրել է մարդասիրական միջամտության տեսության հետևյալ բնութագրումը. երբ բռնակալները վատ են վերաբերվում իրենց հպատակներին, որոնք չեն կարողանում պաշտպանել իրենց, այլ երկրները կարող են քայլեր

¹ Տե՛ս **Benjamin B. M.**, Fordham International Law Journal, Unilateral Humanitarian Intervention: Legalizing the Use of Force to Prevent Human Rights Atrocities, vol. 16, The Berkeley Electronic Press, 1992, p. 126:

² Տե՛ս **Sean Murphy**, Humanitarian Intervention: The United Nations in an Evolving World Order, Philadelphia, 1996, p. 11-13:

ձեռնարկել՝ պաշտպանելու նրանց¹: Առաջ քաշելով «արդարացի պատերազմ» հասկացությունը՝ նա պնդում էր, որ պատերազմը թույլատրելի է միայն այն դեպքում, երբ դրա համար կա իրավական հիմք, երբ ճնշված բնակչությունը չի կարողանում պաշտպանել իրեն իր իսկ կառավարության հալածանքներից և օգնություն է խնդրում օտար երկրից: Հրոցիոսը ենթադրում էր նաև, որ մարդասիրական նպատակների տակ կարող են քողարկված լինել ներխուժման իրական տնտեսական կամ քաղաքական պատճառներ:

Նշենք, որ հումանիտար ինտերվենցիաների իրականացումը պայմանավորված է ինքնիշխանության իրավունքի խախտմամբ: Մարդասիրական միջամտությունները չեն ենթադրում ռազմական ուժի պարտադիր կիրառում, քանի որ դրանք կարող են հանդես գալ, օրինակ, պատժամիջոցների սահմանման ձևով:

Մարդասիրության ներքո պետությունները հաճախ փորձում են արդարացնել իրենց միջամտությունները: Շատ դեպքերում այդ ներխուժումը կարող է պայմանավորված լինել կրոնական փոքրամասնություններին, օրինակ՝ Օսմանյան կայսրության վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում ապրող քրիստոնյաներին պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ: 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո՝ 1774 թ. հուլիսի 10-ին, Քյուչուկ Քայնարջիում կնքված պայմանագիրը սկիզբ դրեց Օսմանյան կայսրությունում մարդասիրական միջամտությունների պրակտիկային: Այդ պայմանագրի VII հոդվածը իրավունք էր վերապահում ռուսներին հանուն ռուս ուղղափառ եկեղեցու անդամների և ուղղափառ հպատակների, օրինակ՝ հույների և բուլղարացիների, միջամտել՝ պաշտպանելու նրանց մահմեդականների հալածանքներից²:

Հումանիտար ինտերվենցիան լայն տարածում ստացավ Հունաստանի անկախության պատերազմի ընթացքում, երբ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը միացյալ ինտերվենցիա իրականացրին Հունաստանում՝ հույն 1827-1830 թթ. բնակչության նկատմամբ ճնշումները դադարեցնելու նպատակով:

Հումանիտար ինտերվենցիայի իրականացումը կարևոր դեր է խաղացել նաև Ղրիմի պատերազմի ժամանակ (1853-1856), երբ Ռուսաստանը Օսմանյան կայսրությունից պահանջեց բարելավել նրա տարածքում բնակվող ուղղափառ հպատակների վիճակը, ինչպես նաև Պաղեստինում որոշակի արտոնություններ տրամադրել ուղղափառ և կաթոլիկ եկեղեցիներին³:

1860 թ. հունիսին Լիբանանի լեռներում ու Դամասկոսում մահմեդական-

¹ Տե՛ս **Benjamin B. M.**, նշվ. աշխ., էջ 127:

² Տե՛ս **Dadrian V. N.**, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, 1995, p. 8:

³ Տե՛ս **Köchler H.**, *The Use of Force in International Relations: Challenges to Collective security*, MG-Studio, Vienna 2006, p. 47:

ները և դրուզները կոտորեցին հազարավոր մարոնիտ քրիստոնյաների: 1860 թ. հուլիսի 31-ին Ավստրիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները Փարիզում հանդիպեցին Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչների հետ: Ընդունվեց արձանագրություն և այն ներառվեց սեպտեմբերի 5-ին ստորագրված կոնվենցիայի մեջ, ըստ որի՝ սուլթանը պետք է համաձայնվեր, որ Սիրիայում 12.000-անոց զորք տեղակայվեր խաղաղության վերականգնմանը նպաստելու համար: Ֆրանսիական զորքերը ռազմակալեցին Մեծ Սիրիայի զգալի մասը, իսկ նրանց ռազմանավերը կարգ ու կանոն էին պահպանում ափամերձ տարածքում 1860 թ. օգոստոսից մինչև 1861 թ. հունիսը¹:

Այսպիսով՝ Ֆրանսիան ռազմական միջամտություն իրականացրեց Սիրիայում՝ կանխելու Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա բնակչության սպանող: Ֆրանսիական միջամտությունը համարվում է պատմագիտության մեջ հումանիտար ինտերվենցիան լեգիտիմացնելու ծանրակշիռ նախադեպ:

Հետագայում տեղի ունեցան հումանիտար ինտերվենցիաների բազմաթիվ դեպքեր: 1866-1868 թթ. Ավստրիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Պրուսիան և Ռուսաստանը հումանիտար ինտերվենցիա իրականացրին Կրետե կղզում, որտեղ ապրող քրիստոնյաները ենթարկվում էին թուրքական իշխանությունների բռնություններին, իսկ 1875-1878 թթ. եվրոպական տերությունները Բոսնիայի, Հերցոգովինայի, Բուլղարիայի քրիստոնյաներին լուրջ աջակցություն ցուցաբերեցին: Նման բազմաթիվ դեպքեր են հայտնի նաև XX դարում: Ինտերվենցիաների պրակտիկան կիրառվում է նաև ժամանակակից միջազգային հարաբերություններում:

Հումանիտար ինտերվենցիաների վերաբերյալ ուսումնասիրություններ են կատարել բազմաթիվ հեղինակներ: Մարդասիրական միջամտությունների, պետության ինքնիշխանության սահմանափակման և փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության հարցերը եղել են նաև «ցեղասպանություն» եզրույթի հեղինակ Ռաֆայել Լեմկինի գիտական հետաքրքրության շրջանակում: Իր հետազոտություններում անդրադառնալով այս խնդիրներին՝ նա տարբեր երկրներում տեղի ունեցած հումանիտար ինտերվենցիաների հետ մեկտեղ նշել է նաև ի պաշտպանություն հայերի Թուրքիայում իրականացված միջամտությունների կամ չիրականացված միջամտությունների անհրաժեշտության մասին:

Նյու Յորքում գտնվող Հրեական պատմական ընկերակցության Լեմկինի հավաքածուում պահպանվող բազմաթիվ արխիվային նյութեր վերաբերում են մարդասիրական միջամտություններին և փոքրամասնությունների պաշտպանությանը: Օրինակ՝ բացառապես այդ հարցերի մասին են 7-րդ

¹ Տե՛ս **Simon Chesterman**, *Just War Or Just Peace? Humanitarian Intervention and International Law*, New York, 2001, p. 32:

պահոցի 5-րդ թղթապանակում, 9-րդ պահոցի 1-ին և 8-րդ թղթապանակում պահվող նյութերը: 9-րդ պահոցի 2-րդ թղթապանակի գրառումների մի մասում ներառված են փաստեր Օսմանյան կայսրությունում ի պաշտպանություն հայերի և ասորիների ԱՄՆ-ի, Բրիտանական կայսրության և այլ երկրների իրականացված միջամտությունների մասին¹: Այս պահոցում տեղ գտած հետազոտական գրառումները հիմնականում կատարվել են Լեմկինի ուսանող օգնականների կողմից, սակայն դա չի նշանակում, որ նա անմասն է մնացել դրանց ձևակերպումներից: Դրանցում նկատելի են Լեմկինի դիտարկումները, որոնք նաև շաղկապվում են նրա հետազոտական այլ նյութերի հետ: Ալաբամայի համալսարանի պրոֆեսոր Սթիվեն Ջեկոբսը նշում է, որ Լեմկինի «Ցեղասպանության ուսումնասիրության ներածություն» վերնագրով անտիպ ձեռագրում կա մի կարճ քննարկում (3 էջանոց) միջամտության և մարդասիրական միջամտության մասին²:

Լեմկինը իր՝ «Միջամտություն մարդկության անունից» անտիպ հետազոտության մեջ առաջին հերթին վերլուծում է մարդասիրական միջամտության ընդհանուր հասկացությունը: «Ո՞րն է մարդասիրական միջամտության իմաստը և գործողությունը»³, – հոետորական հարց է բարձրացնում Լեմկինը և ներկայացնում Կոլումբիայի համալսարանի միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր Էլերի Սթոնվելի՝ մարդասիրական միջամտության վերաբերյալ սահմանումը. «Ըստ պրոֆեսոր Սթոնվելի՝ մարդասիրական միջամտությունը կարելի է սահմանել հանուն արդարության ուժի կիրառում՝ այլ երկրի բնակիչներին կամայական և վիրավորական վերաբերմունքից պաշտպանելու համար...»⁴:

Լեմկինը փաստում է, որ հակասություն կա մարդասիրական միջամտության իրավունքի և միջամտության ենթարկվող պետության անկախության իրավունքի միջև: Սակայն նա նախապատվությունը տալիս է հումանիտար ինտերվենցիայի՝ իր իսկ բնորոշմամբ՝ մարդկության և սկզբունքորեն անձեռնմխելի իրավունքին: Այն իրավունք է դառնում, երբ իրավիճակը պահանջում է գործողություն՝ պաշտպանելու վտանգված շահերը և իրավունքները: Այս համատեքստում Լեմկինը մեջբերում է Բրյուսելի համալսարանի իրավունքի պրոֆեսոր Ե. Արնցի հետևյալ խոսքերը. «Արդարև, պետք է հարգվի սուվերենության իրավունքը, ավելի պետք է հարգվի մարդ-

¹ Guide to the Raphael Lemkin (1900-1959) Collection, P-154, Box 7, folder 5, Foreign Intervention for Oppressed Minorities and Minority Protection Treaties Essays, Box 9, folder 1, American Intervention for Oppressed Minorities and Minority Protection Treaties, Box 9, folder 2, Armenians and Assyrians, Box 9, folder 8, Minority Protection Treaties and British Intervention (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>).

² Steven Leonard Jacobs, «The Human, the Humane, and the Humanitarian: Their Implications and Consequences in Raphael Lemkin's Work on Genocide», Agnieszka Bieńczyk-Missala, Sławomir Dębski, «Rafał Lemkin: a hero of humankind», The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 2010, p. 156.

³ Raphael Lemkin Collection, Box 7, Folder 5, Note on Humanitarian Intervention, undated, p. 1.

⁴ Լույն տեղում:

կային քաղաքակրթության իրավունքը... ինչպես պետության մեջ ազատությունը անհատական պետք է լինի և սահմանափակվի օրենքով ու հասարակության սովորություններով, այնպես էլ պետությունների ազատությունը պետք է սահմանափակվի և սահմանափակվում է մարդկային քաղաքակրթության օրենքներով» (Raphael Lemkin Collection, Box 7, Folder 5, Note on Humanitarian Intervention, p. 2):

Լեմկինը քննարկում է այն հարցը, թե արդյոք օրինական է, երբ մի պետության համար միջամտում է մյուս պետության գործերին մարդասիրության հիման վրա, ապա նշում, որ այս խնդրի վերաբերյալ իրավական մտքի մեջ առկա են երկու ընդդիմադիր ճամբարներ: Առաջինը գլխավորում է Յեյլի համալսարանի իրավունքի պրոֆեսոր Էդվին Բորչարդը, ով պետության ներքին գործերին մարդասիրական հիմունքներով միջամտություն իրականացնելու կողմնակից է: Նա ներկայացնում է վերջինիս տեսակետը. «Այն դեպքում, երբ պետությունը արհամարհում է իր քաղաքացիների իրավունքները, մյուս պետությունները և ազգերի ընտանիքը իրավասու են միջամտելու մարդասիրության հիմունքներով» (Raphael Lemkin Collection, Box 7, Folder 5, Note on Humanitarian Intervention, p. 3):

Իսկ տեսաբան Բարնարդը գլխավորում է մարդասիրական միջամտությունների դեմ հանդես եկող ճամբարը: Լեմկինը նշում է, որ, նրա կարծիքով, շատ վտանգավոր է յուրաքանչյուր պետության համար դատավոր լինել մյուս երկրի ներքին գործերին միջամտելու պարագայում, քանի որ չկա օբյեկտիվ չափանիշ: Վտանգն այն է, որ ուժեղ ազգերը օգտվում են որոշակի առիթից՝ իրականացնելու իրենց զավթողական նպատակները՝ գործելով մարդասիրության գեղեցիկ պատրվակի քողի ներքո:

Իր գրվածքներում Լեմկինը ներկայացրել է հումանիտար ինտերվենցիաների բազմաթիվ օրինակներ: Նա Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնության աջակցությանն ուղղված հումանիտար ինտերվենցիաներին զուգահեռ անդրադարձել է նաև հայերին օգնելու նպատակով իրականացված միջամտություններին: Առաջին հերթին նա ուշադրություն է հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրի՝ հայերին վերաբերող դրույթների անկատար մնալը և կայսրության տարածքում սանձազերծված հայկական կոտորածները մարդասիրական միջամտությունների իրականացման համար հիմք են դարձել:

Լեմկինի հավաքածուում պահպանվել են փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Բեռլինի պայմանագրի դրույթների կատարման պահանջով Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին Մեծ Բրիտանիայի միջամտությանը: Դրանցից մեկում ներկայացված է 1880 թ. օսմանյան կառավարությանն ուղղված Մեծ Բրիտանիայի բողոքը՝ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված դրույթների իրականացման պահանջով:

«Բեռլինի պայմանագրի որոշ դրույթների իրականացումն ուշացնելը հանգեցրել է այն ստորագրած պետությունների միջև կարծիքների փոխա-

նակման: 61-րդ հոդվածով Բարձր Դուռը պարտավորվել է անհապաղ իրականացնել հայերով բնակեցված նահանգների վարչական բարեփոխումներ ու ապահովել նրանց անվտանգությունը քրդերի և չերքեզների հարձակումներից և ձեռնարկվող քայլերի արդյունքի մասին տեղեկացնել տերություններին, որոնք պետք է հսկեն դրանց իրականացումը: Որքանով Նորին Մեծության կառավարությունը տեղյակ է, ոչինչ չի արվել... հետևաբար Նորին Մեծության կառավարությունը պետք է պահանջի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի ամբողջական և անհապաղ իրականացում և կոչ անի Նորին կայսերական մեծություն սուլթանի կառավարությանը մանրամասնորեն հայտնել, թե ինչ քայլեր պետք է կատարվեն, որպեսզի կյանքի կոչվեն այս հոդվածի դրույթները» (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 8, Minority Protection Treaties and British Intervention, British attitude, notecard 104 recto verso.):

Լեմկինի փաստաթղթերում կան Բրիտանիայի խորհրդարանում կատարված քննարկումներին վերաբերող նյութեր, որոնցում խորհրդարանի ներկայացուցիչները Բրիտանիայի կառավարության ուշադրությունը հրավիրում էին Բեռլինի պայմանագրի դրույթներն անկատար մնալու և Օսմանյան կառավարության կողմից հայերի նկատմամբ իրականացվող ճնշումների վրա: Այնտեղ նույնիսկ հնչում էին արևմտահայերին վերաբերող խնդիրներում Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու կոչեր: Լեմկինի թղթերից մեկում ներկայացվում է նաև Բրիտանիայի խորհրդարանում Օսմանյան կայսրությունում ազգությամբ հայ քաղաքական բանտարկյալների խնդրի վերաբերյալ պատգամավորներից մեկի հարցը. «Պարոն Սվան* (Մանչեսթեր), ես խնդրում եմ հարցնել արտաքին գործերի փոխպետքարտուղարին, թե արդյոք նրա ուշադրությունը գրավել է «Daily News»-ի հայկական թղթակցի ներկայացրած պնդումը այն մասին, թե Վանի, Էրզրումի և Մուշի հայկական նահանգներում բանտարկությունների շարքը վկայում է, որ ներկայումս 700 հայեր բանտում սպասում են իրենց դատավարությանը՝ որպես քաղաքական բանտարկյալներ... Նորին Մեծության կառավարությունը Բարձր Դռան ուշադրությունը հրավիրելով է այդ փաստերի վրա, քանի որ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը հատուկ պարտավորություն է ստանձնել հայ ժողովրդի հանդեպ...» (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 8, Minority Protection Treaties and British Intervention, British attitude, notecard 108): Քննարկվող փաստաթղթում տեղ է գտել նաև բարձրացված հարցին տրված արձագանքը. «Պարոն Ջ. Վ. Լոուրեր*, արտգործնախարարությունից հայտարարությունը հաստատող տեղեկություն չկա: Նորին

* Չարլզ Էրնսթ Սվանը (1844-1929) բրիտանացի բիզնեսմեն էր և քաղաքական գործիչ, Լիբերալ կուսակցության անդամ, բրիտանական խորհրդարանի անդամ:

* Ջեյմս Վիլյամ Լոուրեր (1855-1949) – բրիտանական պահպանողական կուսակցության ներկայացուցիչ, քաղաքական գործիչ, խորհրդարանի անդամ: Նա եղել է Համայնքների պալատի խոսնակ 1905-1921 թթ.:

մեծության ներկայացուցչին Կոստանդնուպոլսում պետք է հարց ուղղվի, թե արդյոք որևէ հիմք կա այդպիսի զեկույցի համար: Փոքր Ասիայի գործերի վերաբերյալ Նորին Մեծության հյուպատոսական ծառայողների թղթերը զեկույցների հետ միասին պետք է ներկայացվեն պառլամենտին» (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 8, Minority Protection Treaties and British Intervention, British attitude, notecard 108):

Լեմկինի արխիվում պահպանվել է հայերի նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի վերաբերմունքի մասին ևս մեկ փաստաթուղթ՝ Բրիտանիայի խորհրդարանում 1892 թ. տեղի ունեցած քննարկումներից.

«Պարո՛ն Ֆ. Ս. Սթիվենսոն՝, ես խնդրում եմ հարցնել ԱՄՆ-ի կառավարությանը, թե արդյոք 4-րդ բանակային կորպուսի թուրքական հրամանատարը, որի շտաբը Էրզրումում է, ստիպել է հայերին ձիեր մատակարարել՝ քրդական հեծելազորային գունդ ձևավորելու համար, և դրանց սեփականատերերը ոչ մի հատուցում չեն ստացել բռնագրավված կենդանիների համար, և որ դաժանություններ են կատարվել այն անձանց նկատմամբ, ովքեր հրաժարվել են տալ իրենց սեփականությունը: Արդյոք ք բրիտանական հյուպատոսը Հայաստանում որևէ բողոքով հանդես եկել է, արդյոք ք նշված գործողությունները հակասում են Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածին, և խոստացված թղթերը, որոնք վերաբերում են Հայաստանին, երբ կհրապարակվե՞ն» (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 8, Minority Protection Treaties and British Intervention, British attitude, notecard 110): Այս բարձրացված հարցադրումը ստացել է հետևյալ արձագանքը. «Պարո՛ն Ջ. Լոուրթեր, մեղադրանքը հաստատող ոչ մի տեղեկատվություն չի ստացվել: Նորին մեծության փոխհյուպատոսը Վանում հաղորդում է, որ քրդերը մեծ սիրով արձանագրել են, որ իրենց ձիերը եղել են ցեղական, ու թեև ենթադրվում էր, որ ձիերը նրանք փոխ էին առել և գողացել էին մյուսներից, այս փաստը նա չի կարողացել հաստատել զեկույցում: Հետևաբար հիմք չի եղել Նորին մեծության դեսպանության համար (այդ տեղեկությունը պնդելու – Ն. Պ.): Ենթադրյալ գործողությունները կարող են համարվել Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի խախտում» (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 8, Minority

* Ֆրենսիս Սթիվենսոնը (1862-1938), եղել է անգլիական հասարակական, քաղաքական գործիչ, բրիտանական խորհրդարանի անդամ, Անգլո-հայկական միության առաջին նախագահը: Նա գրել է մի շարք աշխատություններ («Հայկական քարոզչությունը, պատասխան Սադիկ Էֆենդիին», «Հայաստան», «Անգլիան, Թուրքիան և Ռուսաստանը, պատմության հետադարձ հայացք», «Փաստեր հոգուտ հայերի»), որոնցում վերլուծել է Արևմտյան Հայաստանի վիճակը, հայկական հարցի նկատմամբ տերությունների քաղաքականությունը: Ֆ. Սթիվենսոնը գտնում էր, որ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, որի իրականացումը կբարելավեր Օսմանյան կայսրության հայերի վիճակը. Հայկական հարցը վերածեց միջազգային հարցի, ինչը ձեռնտու էր սուլթանին, քանի որ Մերձավոր Արևելքում եվրոպական տերությունների փոխադարձաբար բացառող շահերը հնարավորություն կտային նրան անորոշ ժամանակով հետաձգել անցանկալի բարեփոխումների կատարումը:

Protection Treaties and British Intervention, British attitude, notecard 110):

Լեմկինի թղթերից մեկում նշվում է, թե Բեռլինի պայմանագրով նախատեսված բարեփոխումները իրականացնելու փոխարեն՝ Օսմանյան կայսրությունը պատասխանեց 1894-1895 թթ. հայկական սարսափելի կոտորածներով, ինչը հանգեցրեց տերությունների կողմից հետաքննություն կատարելուն: Այս անգամ Օսմանյան կայսրությանը ներկայացվեց ծրագիր, որը նախատեսում էր Թուրքիային քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ եվրոպական հսկողության հաստատում: Լեմկինի դիտարկմամբ՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև թշնամանքը կանխեց Թուրքիայի նկատմամբ այդ ծրագրին առնչվող միասնական քայլերի ձեռնարկումը: 1909 թ. Մեծ Բրիտանիան հայերի կոտորածների խնդրի շուրջ դիմեց թուրքական կառավարությանը, և վերջինս խոստացավ անել ամեն ինչ՝ կանխելու հետագա կոտորածները և գորքեր ուղարկեց անհանգիստ շրջաններ: (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 8, Minority Protection Treaties and British Intervention, British attitude, notecard 110): Լեմկինը փաստում է, որ Մեծ Բրիտանիայի շահերը Միջերկրական ծովում և դրա սահմաններից դուրս, ինչպես նաև նրա երկյուղը Ռուսաստանի միջամտությունից նրան դարձրին Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանն աջակցելու կողմնակից, ինչի արդյունքում Մեծ Բրիտանիան առաջատար դեր ստանձնեց միջամտության միջոցով կրոնական փոքրամասնություններին պաշտպանելու հարցում (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 8, Minority Protection Treaties and British Intervention, British attitude, notecard 110):

«Հումանիտար ինտերվենցիաների շուրջ Լեմկինի ուսումնասիրություններում առանձին տեղ է հատկացվում ԱՄՆ-ի կատարած միջամտությունների վերլուծությանը: Այս առիթով նա գրում է.

«ԱՄՆ-ի իրականացրած անհամար միջամտությունների արձանագրված դեպքերից ոչ բոլորն են ուսումնասիրված: Ես սահմանափակվում եմ այն դեպքերով, որոնք հիմնվում են անձի կամ խմբի նկատմամբ դաժան վերաբերմունքի վրա՝ իր ռասայի, կրոնի կամ ազգության պատճառով: Ընդհանրապես անտեսել եմ ի պաշտպանություն մեկ քաղաքացու ԱՄՆ-ի միջամտության դեպքերը, երբ նրա ռասայական կամ կրոնական պատկանելությունը պատճառ էր դարձել իր նկատմամբ դաժան վերաբերմունքի... Ուսումնասիրությունը հավանաբար սպառիչ է» (Raphael Lemkin Collection, Box 7, Folder 5, American Intercession on Behalf of Maltreated Minorites Abroad, p. 1):

Լեմկինը ներկայացնում է ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը և միջամտություններն ի պաշտպանություն Ռուսաստանում, Ռումինիայում, Մարրոկոյում, Շվեյցարիայում, Իրանում ապրող հրեաների, Ճապոնիայում, Չինաստանում, Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների և այլն: Առանձին ներկայացված է նաև Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի նկատմամբ կիրառվող դաժան քաղաքականության վերաբերյալ ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը: Նա նշում է, որ ԱՄՆ-ը կտրականապես հրաժարվեց 1906 թ. հանդես գալ միջամտություն

իրականացնելուց՝ ի պաշտպանություն թուրքիայում ապրող հայերի՝ պատճառաբանելով, որ ինքը չի կարող միջամտել, քանի որ չի ստորագրել Բեռլինի պայմանագիրը, որով սուլթանը երաշխավորել էր հայերի անվտանգությունը: Որպես փաստարկ՝ ԱՄՆ-ը ձգտում էր գուգահեռներ անցկացնել Մոնրոյի վարդապետության¹ հետ՝ միջնորդության մերժումը հետագայում արդարացնելու համար (Raphael Lemkin Collection, Box 7, Folder 5, American Intercession on Behalf of Maltreated Minorities Abroad, p. 8): Լեմկինի թղթերից մեկում ներկայացված է ԱՄՆ-ի կողմից մարդասիրական միջամտություն իրականացնելուց հրաժարվելու մասին փաստաթուղթ, որը պետքարտուղար Էլիհու Ռուտը² ուղղել է առևտրի և աշխատանքի քարտուղար Օսկար Մթրաուսին³:

«ԱՄՆ-ի կողմից 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրի չստորագրումը չգրված օրենք է, որը ավելի քան մեկ դար արգելակում է ԱՄՆ-ին քաղաքական շահեր հետապնդել Եվրոպայում: Մեկ դար հնություն ունեցող հզոր վարդապետությամբ բացառվում է, որ եվրոպական տերությունները միջամտեն արևմտյան կիսագնդի ինքնիշխան պետությունների քաղաքական խնդիրներին: Անընդունելի է այն առաջարկը, որ նախագահը հայկական հարցի լուծման համար արտահերթ կոնֆերանս հրավիրելու նախաձեռնությամբ հանդես գա, այն դեպքում, երբ չի թույլատրվում, որ եվրոպական տերություններից մեկը նույնպիսի նախաձեռնություն ցուցաբերի՝ Ամերիկյան մայրցամաքի որևէ հանրապետության ներքին գործերին վերաբերող խնդրի լուծման շուրջ հատուկ կոնֆերանս հրավիրելու ուղղությամբ...

Թուրքիայի տառապյալ հայ հպատակները աղաղակում են փոխհատուցում ստանալու և իրենց իրավունքների պաշտպանության համար: Ողջ աշխարհը ցավում է և դատապարտում ազգամիջյան թշնամանքը...» (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 1, American Intervention, for Oppressed Minorities and Minority Protection Treaties, Armenians in Turkey, notecard 44, recto, verso):

Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ կիրառվող դաժանությունների շարունակությունը եվրոպական պետություններին դրդեց նոր

¹ Մոնրոյի վարդապետությունը հռչակագիր էր ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության սկզբունքների մասին («Ամերիկյան ամերիկացիների համար»), որով ամերիկյան մայրցամաքը հայտարարվում էր փակ եվրոպական տերությունների միջամտության համար: Այս վարդապետությամբ ԱՄՆ-ը հռչակում էր այն հայեցակարգը, որ չի միջամտելու եվրոպական պետությունների ներքին գործերին, հետևաբար եվրոպական պետությունները ևս չպետք է միջամտեին արևմտյան կիսագնդի ներքին գործերին:

² Էլիհու Ռուտ (1845-1937) – իրավաբան, ամերիկյան քաղաքական գործիչ հանրապետական կուսակցությունից, 1899-1904 թթ.՝ ռազմական նախարար, 1905-1909 թթ. աշխատել է պետքարտուղար, իսկ 1905-1915 թթ.՝ սենատոր: 1912 թ. նրան շնորհվել է խաղաղության Նոբելյան մրցանակ:

³ Օսկար Մոլոմոն Շտրաուս (1850-1926) – առևտրի և աշխատանքի պետական քարտուղարը (1906-1909) Թեոդոր Ռուզվելտի նախագահության շրջանում: Շտրաուսը եղել է առաջին հրեան ԱՄՆ վարչակազմում:

միջամտության իրականացմանը և 1914 թ. կայսրությունը նոր բարեփոխումների ծրագիր ներկայացրեց: Մրա հետ կապված՝ Լեմկինի նյութերում նշվում է.

«1912-1913 թթ. եվրոպացի դիվանագետները հանդիպեցին խորհրդակցությունների համար, իսկ հայերը գործը ներկայացրին Լոնդոնի կոնֆերանսում, հետո նաև՝ առանձին երկրների կառավարություններին: Ռուսաստանի կառավարությունը նախաձեռնությունը վերցրեց իր ձեռքը՝ նախագծելու բարեփոխումների նոր ծրագիր վեց վիլայեթում: Գերմանական կառավարությունը հակադրվեց, սակայն Ռուսաստանը և հայ պատվիրակները անցկացրին իրենց տարբերակը: Նախագիծը հետագայում փոփոխություններով ընդունվեց երիտթուրքերի կառավարության կողմից և 1914 թ. փետրվարին հրապարակվեց»: (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, notecard 29):

Ըստ բարեփոխումների նախագծի՝ Օսմանյան կայսրության արևելյան հատվածը պետք է բաժանվեր երկու մասի, որոնցից յուրաքանչյուրի դեկավար պետք է նշանակվեր օտարերկրացի տեսուչ-գեներալը, որը պետք է վերահսկեր վարչակազմին և ոստիկանությանը: Նրանք միայն տեխնիկապես էին նշանակվելու սուլթանի կողմից: Բայց երբ բռնկվեց եվրոպական պատերազմը, սուլթանը արագորեն ազատվեց այս տեսուչներից: Այնուհետև տեղի ունեցան 1915 թ. և 1922 թ. հայերի կոտորածները (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 8, Minority Protection Treaties and British Intervention, Minority treaties, notecard 75 verso – notecard 75 a):

Լեմկինի հավաքածուում ընդգրկված հետազոտական գրառումներում, որոնք հիմնականում արձանագրված են նրա ուսանող օգնականների կողմից, որոշակի անդրադարձ է կատարվում 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությանը՝ Գերմանիայի, Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի միջամտություններին: Գերմանիայի ձեռնարկների մասին մասնավորապես նշված է.

«Գերմանիան չաջակցեց թուրքերին Արևելքի դեմ պատերազմում, և թուրքերը իրենց ներքին գործերում հասան բացարձակ ազատության: 1915 թ. հունիսին գերմանական դեսպանը Բարձր Դռան ուշադրությունը հրավիրեց հայերի ցեղասպանության վրա և հանձնարարեց գերմանական հյուպատոսությանը բողոքել նահանգային իշխանություններից: Հուլիսի 4-ին Գերմանիայի դեսպանը հուշագիր հանձնեց մեծ վեզիրին: Նա համաձայնեց Արևելյան Անատոլիայի տեղահանությունների ռազմական անհրաժեշտությանը, սակայն մատնանշեց բռնություններով ուղեկցվող տեղահանությունների վտանգները: Նման գործողությունները զրգռում էին դաշնակիցներին, և գուցե ներգրավվեր ԱՄՆ-ը, որն արդեն հետաքրքրություն էր ցուցաբերում հայերի նկատմամբ: Այլ հուշագրեր ևս հետևեցին, սակայն բոլորն ապարդյուն: Կարլ Լիբկնեխտը 1915 թ. գերմանական խորհրդարանում բողոքեց Հայոց ցեղասպանության առնչությամբ և մեղադրեց գերմանական կառավարությանը կոտորածները հանդուրժելու համար» (Raphael Lemkin

Collection, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, notecard 26, recto):

Գրառումներում նշվում է նաև, որ Գերմանիայի բողոքական եկեղեցիների ներկայացուցիչները բազմիցս բողոքում էին հայերի նկատմամբ ցեղասպանություն իրականացնելու համար և այդ հարցով դիմում կայսերական կառավարությանը: Թուրքական բարձր հրամանատարությունը գտնվում էր գերմանացիների ազդեցության ներքո (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, notecard 26, verso, notecard 27, verso):

1915 թ. հունիսին՝ կոտորածները սկսվելուց հետո, ամերիկյան իշխանությունները առաջարկեցին Գերմանիայի կառավարությանը միջնորդել, սակայն Գերմանիան նույնիսկ հարկ չհամարեց պատասխանել այդ խնդրանքին (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, notecard 26, recto):

Գրառումներում անդրադարձ է կատարվում նաև ԱՄՆ-ի կատարած միջամտություններին. «Խարբերդում ամերիկյան հյուպատոսը մի քանի անգամ բողոքեց, սակայն կուսակալը հաշվի չառավ, նրա հետ վարվեցան ամոթաբար: Դեսպան Մորգենթաուն և ամերիկյան միսիոներները հաճախ միջամտում էին: Մորգենթաուն խոստացավ, որ հայ բողոքականները պետք է փրկվեն: Այնուամենայնիվ ազատության թույլտվությունը եղավ այն բանից հետո, երբ տեղահանություններն իրականացվել էին» (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, notecard 31, recto):

Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի նկատմամբ Ռուսաստանի դիրքորոշմանը, ապա Լեմկինի հետազոտական գրառումներից մեկում նշվում է, որ Ռուսաստանը ռուսացման քաղաքականություն էր իրականացնում: Երբ 1916 թ. Ռուսաստանը «ազատագրեց» Հայաստանը, ռուսները փորձեցին կանխել հայերի վերադարձը իրենց տարածքները, իսկ նրանք մտադիր էին Արևմտյան Հայաստանում կազակների բնակեցնել (Raphael Lemkin Collection, Box 9, Folder 2, Armenians and Assyrians, The Armenian Case, notecard 30):

Ամփոփելով նշենք, որ Լեմկինը, վերլուծելով մարդասիրական միջամտությունների տարբեր օրինակներ, ի ցույց է դնում, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ հալածանքները և նրանց իրավունքների ոտնահարումը շարունակական էին, որի մասին են վկայում նաև հայերի վիճակի բարելավման մասին եվրոպական երկրների հորդորների անտեսումը օսմանյան իշխանությունների կողմից: Եվրոպական երկրների միջամտությունները տեսանելի արդյունք չունեցան նաև միմյանց միջև առկա հակասությունների, մասնավորապես Անգլիայի և Ռուսաստանի տարաձայնությունների պատճառով:

**Нарек Погосян – Понятие «гуманитарной интервенции» и «интервенции»
Рафаэля Лемкина в защиту армян**

В статье рассматриваются понятия «гуманитарная интервенция» и развитие теории. Начиная с XIX века крупные державы в целях защиты прав христианских народов в Османской империи вмешивались во внутренние дела империи. Гуманитарная интервенция носила коллективный характер в ходе освободительной войны за независимость Греции (1827-1830). Практика осуществления интервенции продолжилась не только в XX веке, но и в современных международных отношениях. Специалист по международному праву Рафаэль Лемкин, анализируя в своих исследованиях различные примеры гуманитарных интервенций, отмечал также и те интервенции, которые были проведены европейскими державами в защиту армян, живущих в Османской империи. Приводя в связи с этим конкретные документальные примеры, Лемкин показывает, что преследования армян и ущемление их прав в Османской империи носили систематический характер. Об этом свидетельствует и игнорирование османскими властями призывов европейских держав к улучшению положения армян. Но вмешательство европейских стран не дало видимых результатов.

**Narek Poghosyan – Concept of the “Humanitarian Intervention” and Raphael Lemkin's
“Interventions” for the protection of Armenians**

The article presents the concept of “Humanitarian intervention” and the development of this theory. Beginning from the XIX century the great powers started interfering in the internal affairs of the Ottoman Empire for the sake of protecting the rights of the Christian nations of the Empire. Humanitarian intervention obtained a collective character during the Greek War of Independence (1827-1830). The practice of interventions continued not only during the XX century but in the modern international relations as well. Analyzing different examples of humanitarian interventions in his studies Raphael Lemkin, an expert in international law, referred also to the interventions which came to the defense of the Armenians living in the Ottoman Empire. On the factual examples Lemkin showed that persecutions of Armenians in the Ottoman Empire and the violation of their rights had a systematic character. The interventions of European powers did not have visible results.